

Бородіна О.М., член-кор. НАН України, професор
завідувач відділу економіки і політики аграрних перетворень

Яровий В.Д., канд. екон. наук, старший науковий співробітник

Михайленко О.В., канд. екон. наук, старший науковий співробітник
Інститут економіки та прогнозування НАН України

КОНЦЕНТРАЦІЯ ТА ЗАХОПЛЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В ЄС: ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ

Досліджено особливості концентрації аграрного землекористування в ЄС та виділено тенденції, що дають підставу стверджувати про поширення процесів захоплення сільськогосподарських угідь у державах Євросоюзу. Розглянуто чинники, що сприяють прискоренню концентрації та стимулюють захоплення земель сільськогосподарського призначення. Проаналізовано сучасні наслідки, визначено майбутні ризики концентрації та захоплення сільськогосподарських земель.

Ключові слова: концентрація аграрного землекористування, захоплення сільськогосподарських угідь, Спільна аграрна політика ЄС, сімейні фермерські господарства, корпоратизація сільського господарства.

Постановка проблеми та цілей статті. Протягом останнього десятиліття концентрація аграрного землекористування та пов'язане з нею захоплення сільськогосподарських угідь остаточно набули глобального характеру і постійно перебувають у фокусі уваги дослідників та практиків. Об'єктом інтересу є не тільки країни третього світу і ті, що розвиваються, але й розвинені держави, з якими ще донедавна процеси захоплення земель практично не асоціювалися. Значно посилюється інтерес до вивчення аналогічних тенденцій і в ЄС.

Під концентрацією сільськогосподарських угідь традиційно розуміють укрупнення, збільшення розмірів землеволодінь чи землекористувань, природа та рушійні сили яких можуть бути різними. Концентрація часто зумовлюється та супроводжується процесами, для позначення яких в англійській літературі дослідники використовують термін "land grabbing". Цей термін вимагає обережного тлумачення, і для нього не завжди можливе використання єдиного та однозначного українського відповідника, оскільки згадані процеси у різних країнах дуже відрізняються за характером і масштабами.

Термін "land grabbing" у значенні "захоплення земель" почали використовувати для характеристики новітнього перерозподілу сільськогосподарських угідь у країнах третього світу та країнах, що розвиваються, де часто масштаби явища були дуже великими внаслідок форсованої дії зовнішніх за своєю природою до сільського господарства чинників і капіталів. Характер їхнього впливу міг бути протиправним, а зумовлена інтенсивна земельна концентрація призводила до значних небезпечних соціально-економічних

наслідків. Протягом останнього десятиріччя дедалі активніше термін "land grabbing" використовується і для позначення процесів, які посилено розвиваються в ЄС.

Українському відповіднику англomовного терміна "land grabbing", що використовується у цій статті, – "захоплення земель" – властиві деякі додаткові конотації і, на перший погляд, він не зовсім коректно передає суть сучасних змін у аграрному землекористуванні держав ЄС, які є об'єктом цього дослідження. Сучасні процеси у розвитку земельних відносин у ЄС, що їх західні дослідники за аналогією з менш розвиненими країнами позначають терміном "land grabbing", поки не настільки масштабні та поширені на теренах спільноти, а їхні рушійні сили – не настільки потужні. Концентрація сільськогосподарського землекористування та експансія капіталу в аграрний сектор відбуваються в рамках правового поля, без формального порушення законодавства і поки не призвели до таких же катастрофічних наслідків, як у багатьох країнах Латинської Америки, Африки та Азії. Проте тенденції ринкового обігу сільськогосподарських угідь та зміни в аграрному землекористуванні держав ЄС, що розглядаються у цьому дослідженні, мають багато ознак "land grabbing" у значенні "захоплення": таку ж антисоціальну природу та хижацький характер, як і в менш розвинених країнах; перешкодження реалізації завдань збалансованого сталого аграрного і сільського розвитку та інші. Найраніше і достатньо вичерпно ці ознаки були сформульовані за участі Світового банку, Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН, Міжнародного фонду сільськогосподарського розвитку, Конференції ООН з торгівлі та розвитку та інших сторін при визначенні принципів відповідальних аграрних інвестицій [1]. Невідповідність цим принципам при набутті контролю за сільськогосподарськими угіддями, на нашу думку, дає підстави розглядати такі процеси як "захоплення земель". Тому для позначення і характеристики тенденцій у ЄС, які в англomовній літературі позначають терміном "agricultural land grabbing", і особливо з огляду на значну роль у розвитку цих процесів зовнішніх неаграрних чинників та виключення сільськогосподарських угідь із процесів місцевого розвитку, у цій статті ми вважаємо коректним та доцільним використання українського відповідника – "захоплення сільськогосподарських земель", усвідомлюючи при цьому його не завжди абсолютну семантичну однозначність.

Особливістю дослідження концентрації та захоплення сільськогосподарських земель у державах ЄС є те, що поряд із глобальними факторами, що зумовлюють аналогічні процеси в багатьох країнах світу, в Євросоюзі присутні ще й внутрішні чинники – особливості та недосконалість Спільної аграрної політики (САП). Надання певних преференцій землекористувачам і сільськогосподарським виробникам стимулює захоплення сільськогосподарських угідь, концентрацію земельних, фінансових та інших ресурсів.

САП та європейські підходи до регулювання земельних відносин часто за межами спільноти вважаються взірцевими щодо ефективної реалізації та захисту як загальноєвропейських пріоритетів, так і національних інтересів окремих держав – членів ЄС. Але практика свідчить, що європейські механізми та інструменти виявилися не завжди ефективними у забезпеченні декларованих

цілей аграрного та сільського розвитку. У цьому контексті для України, яка продовжує земельні реформи та імплементує положення Угоди про асоціацію з ЄС у частині аграрного та сільського розвитку, корисним та актуальним є аналіз сучасних європейських тенденцій в аграрному землекористуванні та земельній політиці, пов'язаних із концентрацією та захопленням угідь, а також ідентифікація причин цих процесів, оцінка похідних ризиків та можливостей реагування на ці загрози. **Метою статті** є узагальнення причин, масштабів та наслідків концентрації та захоплення сільськогосподарських земель у ЄС.

Аналіз останніх досліджень та документів. Тривалий час держави ЄС не були об'єктом аналізу при дослідженні глобальних процесів захоплення сільськогосподарських земель. Наприклад, у дослідженні Міжнародного дослідницького інституту продовольчої політики (2009) [2] або в уже згаданій роботі Світового банку (2011) [1] питання захоплення землі розглядалися виключно в контексті країн, що розвиваються.

Деякі розробки щодо земельних відносин, виконані за участі міжнародних організацій, хоча визначально і не орієнтувалися на ЄС, пізніше були враховані та взяті за основу при формуванні порядку денного щодо питань, пов'язаних із концентрацією та захопленням сільськогосподарських земель у Євросоюзі. Прикладом є посібник Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (ФАО) з відповідального управління власністю, в якому розглядалися питання концентрації та спекуляції землями в контексті національної продовольчої безпеки [3].

За запитом відповідних європейських структур досліджувалися різні аспекти захоплення землі, наприклад, вплив цих процесів на дотримання прав людини (на замовлення Підкомітету Європарламенту з прав людини) [4].

Значну роль у приверненні уваги до проблеми концентрації та захоплення земель у державах – членах ЄС та деяких інших відіграли неурядові громадські організації, рухи та проекти. Так, під егідою та за участю національних членів мережі Friends of the Earth Europe було здійснено дослідження ролі та впливу європейських фінансових інституцій на процеси захоплення земель [5], досліджено роль надмірного споживання ресурсів європейськими економіками на зростання попиту на землю та захоплення земель за межами ЄС [6]; за ініціативи European Coordination Via Campesina та Hands off the Land network координувалися дослідження у цій сфері на рівні окремих європейських держав та регіонів [7]. Крім міжнародних чи загальноєвропейських, дослідження, просвітницьку роботу, моніторинг захоплення землі здійснюють національні організації громадянського суспільства, наприклад, асоціація малих фермерів Eco Ruralis [8], що діє в Румунії, – де рівень концентрації та захоплення угідь є одним із найвищих у ЄС.

У січні 2015 р. дорадчий орган ЄС – Європейський соціально-економічний комітет схвалив висновок щодо захоплення земель [9], черговий раз привернувши увагу до проблеми концентрації та захоплення сільськогосподарських угідь в Євросоюзі. Цього ж року, як результат громадянської ініціативи та підтримки 76 організацій громадянського суспільства, до Європарламенту було подано петицію щодо необхідності збереження та управління сільськогосподарськими землями як суспільним надбанням. На комітетських слухан-

нях із цього приводу у 2016 р. обговорювалися необхідність моніторингу та глибшого вивчення останніх змін у аграрному землекористуванні ЄС, виклики для САП, пов'язані законодавчі ініціативи [10].

Висновки з дослідження щодо поширення захоплення сільськогосподарських земель у ЄС, здійсненого у 2015 р. за ініціативи комітету із сільського господарства та сільського розвитку Європарламенту, підтвердили, що такі процеси в державах Євросоюзу відбуваються, вони зумовлюють ряд істотних небезпек та суспільних загроз і вимагають невідкладного реагування [11]. У квітні 2017 р. Європарламент схвалив Звіт про концентрацію сільськогосподарських земель у ЄС, де акцентовано на необхідності забезпечення доступу до землі для фермерів [12].

Окремими дослідниками аналізувалися також інші аспекти концентрації та захоплення земель на національному рівні, особливо у центральних та східних державах ЄС, де ці питання є особливо нагальними.

Виклад основних результатів дослідження. Фермерські господарства сімейного типу традиційно були і залишаються основними організаційними формами господарювання в аграрному секторі, базисом аграрного устрою у більшості держав ЄС, де сформувалась система аграрного землекористування з домінуванням відносно невеликих за площею господарств. Площа землекористування більшості європейських сільськогосподарських підприємств не перевищує 100 га, що значною мірою є наслідком реалізації протягом тривалого часу аграрної політики, орієнтованої на сімейне фермерство.

Концентрація сільськогосподарських земель у ЄС проявляється через зменшення кількості сільськогосподарських підприємств та збільшення середньої площі угідь у користуванні господарства. Такі процеси мають об'єктивний характер і помірними темпами відбувалися протягом всієї другої половини минулого століття. Проте в останні десятиліття вони значно прискорились як у "старих" державах-членах, так і у тих, що приєдналися під час останніх хвиль розширення ЄС. Це дало багатьом дослідникам підстави зробити висновки про зміну рушійних сил та характеру концентрації землекористування, відзначити посилення ролі нових чинників, безпосередньо не пов'язаних із сільськогосподарським виробництвом, і констатувати поширення процесів захоплення сільськогосподарських угідь у ЄС.

Як кількість сільськогосподарських підприємств, так і загальна площа сільськогосподарських угідь у ЄС поступово зменшуються, проте кількість підприємств – швидше. Отже, збільшується середня площа угідь у розрахунку на одне підприємство. Наприклад, за 2010–2013 рр. вона збільшилася з 14,4 до 16,1 га внаслідок зменшення кількості підприємств на 11,5% і площ угідь – на 0,7%. За винятком Чехії, Греції та Ірландії, в усіх державах ЄС за цей період середня площа угідь у користуванні підприємства збільшилася.

Найбільшими середні площі сільськогосподарських угідь у розрахунку на одне підприємство серед держав ЄС у 2013 р. були у Чеській Республіці – 133 га, та Великій Британії – 94 га. У шести державах – членах ЄС середня площа землекористування на одне сільськогосподарське підприємство не перевищувала 10 га. Найменші середні площі у розрахунку на одне підприємство – у Румунії, на Кіпрі та Мальті.

Для оцінки рівня концентрації сільськогосподарських угідь у державах ЄС ми використали два показники: частку великих за площею підприємств у загальній кількості господарств та частку угідь великих підприємств у загальній площі земель сільськогосподарського призначення (рис. 1). У європейській статистиці великими за площею землекористування вважаються господарства, які обробляють 100 і більше гектарів. Частка найменших господарств протягом 2005–2013 рр. у всіх країнах зменшувалась, а великих – зростала як у старих, так і у нових державах – членах ЄС. У Франції, Великій Британії, Данії та Люксембурзі частка великих господарств у 2013 р. перевищувала 20%. Проте у цих державах розподіл господарств за розміром досить рівномірний, а також відсутні дуже великі землекористувачі із площею землекористувань у тисячі й десятки тисяч гектарів, як це спостерігається у нових державах – членах спільноти. Так, у Болгарії, Чехії і Словаччині великі господарства, сформовані на базі оренди землі у дрібних власників, становили кількісно меншу частку в загальній кількості, але контролювали 80–90% усіх сільськогосподарських угідь. За цими показниками найвища концентрація аграрного землекористування – у Болгарії, Словаччині, Угорщині, Румунії, Латвії, Литві, Естонії, Португалії.

На основі аналізу статистичної інформації про великі господарства, у землекористуванні яких – 100 і більше гектарів угідь, можна зробити лише початкові оцінки та висновки про концентрацію землекористування. Основним недоліком такого підходу є те, що в одну групу великих господарств потрапляють як сімейні господарства розміром трохи більше 100 гектарів, так і дуже великі за європейськими стандартами господарства індустріального типу з площею землекористування у тисячі та десятки тисяч гектарів.

За матеріалами Європейського соціально-економічного комітету, 1% сільськогосподарських підприємств у ЄС контролює 20% усіх сільськогосподарських угідь, а вже 3% підприємств – половину всіх угідь. Натомість інші 80% господарств контролюють лише 14,5% сільськогосподарських угідь [9]. В іншому дослідженні, оприлюдненому Комітетом Європарламенту з питань сільськогосподарства та сільського розвитку, стверджується, що нерівність розподілу сільськогосподарських угідь у ЄС (коефіцієнт Джині – 0,82) є співставною з такими державами, як Бразилія, Колумбія та Філіппіни [11].

У багатьох випадках перехід контролю за сільськогосподарськими землями до зовнішніх інвесторів, корпорацій, фінансових установ статистично не обліковується, оскільки де-юре угіддя перебувають у володінні та користуванні місцевих фермерів. За даними, наведеними Європейським соціально-економічним комітетом, у Румунії 20–30% сільськогосподарських угідь контролюються інвесторами з ЄС, і ще до 10% – інвесторами з інших третіх країн; в Угорщині близько 1 млн га сільськогосподарських угідь стали предметом тінювих угод переважно за участю капіталу з держав ЄС; у Польщі – хоча до травня 2016 р. і діяли жорсткі законодавчі обмеження на набуття іноземцями земель сільськогосподарського призначення – близько 200 тис. га угідь перейшли під контроль іноземних інвесторів, переважно з держав ЄС (за посередництва осіб із польським громадянством, які за дорученням зовнішніх інвесторів укладали угоди на земельному ринку купівлі-продажу або оренди) [9].

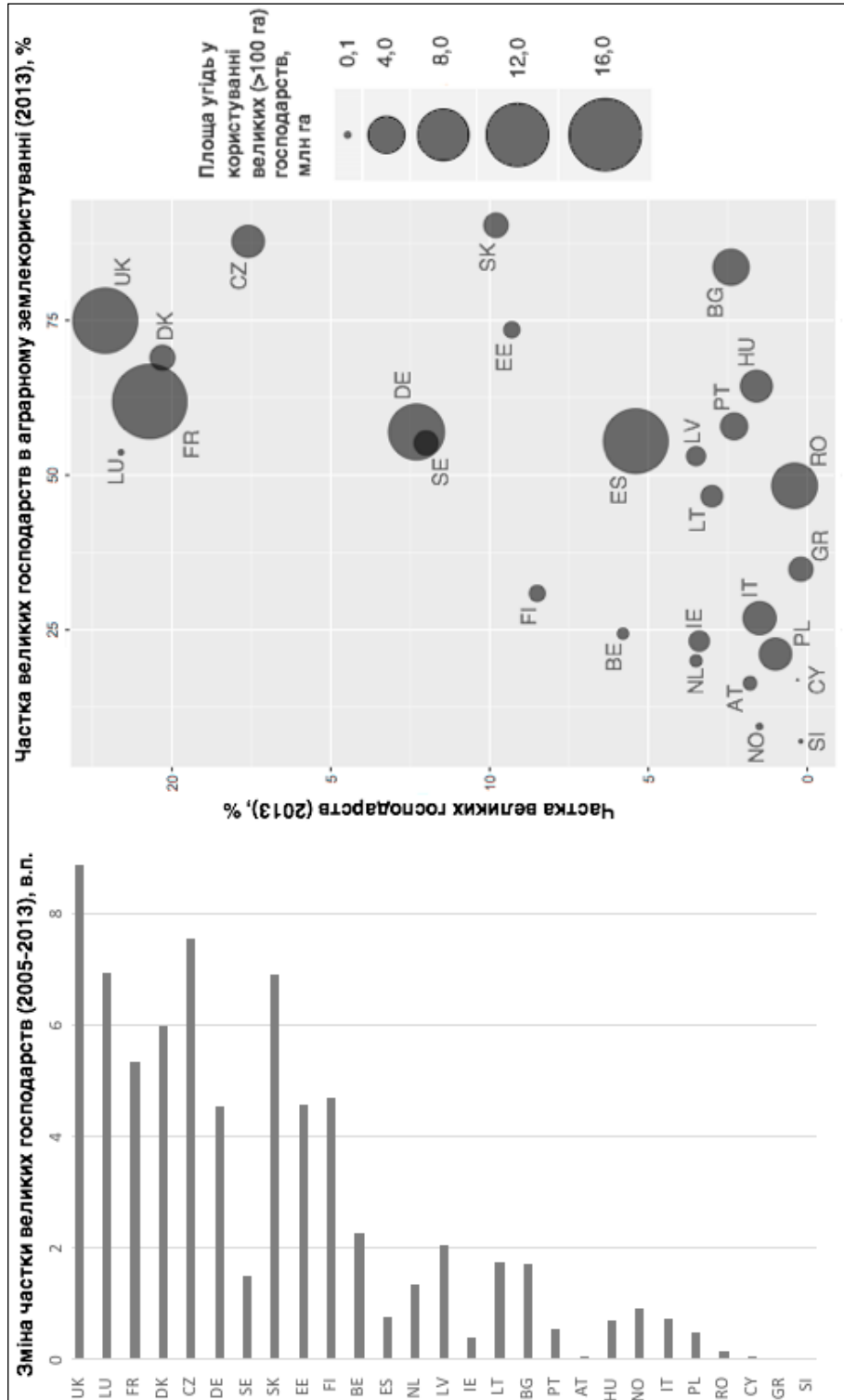

Рис. 1. Концентрація аграрного землекористування в європейських країнах

Джерело: побудовано авторами за даними EUROSTAT.

Одним із джерел даних про великомасштабні інвестиції для набуття контролю за сільськогосподарськими угіддями є база даних Land Matrix, створена за ініціативою міжнародної земельної коаліції (International Land Coalition). Станом на жовтень 2017 р. ця база містила дані про масштабні земельні угоди на території ЄС загальною площею понад 700 тис. га (табл. 1). Усі зареєстровані випадки – на території держав, що приєдналися під час останніх хвиль розширення – Румунії, Болгарії, Литви; проте аналогічні процеси відбуваються також і в інших європейських державах.

Таблиця 1

Захоплення угідь (зареєстровані угоди) на території ЄС, 2017 р.

Країна-об'єкт	Країни походження інвестицій	Кількість зареєстрованих випадків	Загальна площа (законтрактовано або фактично контролюється), га
Литва	Німеччина, Литва	2	12350
Болгарія	Австрія, США, Китай, Болгарія	6	78262
Румунія	Данія, Фінляндія, Об'єднані Арабські Емірати, Велика Британія, Люксембург, Франція, Португалія, Італія, Австрія, Нідерланди, Німеччина, Ліван, Беліз, США, Гернсі, Швейцарія, Іспанія, Румунія	86	620454
Усього		94	711066

Джерело: складено авторами за даними з бази про земельні угоди Land Matrix (2017).

Офіційна статистика щодо іноземної власності на сільськогосподарські угіддя в Румунії відсутня, а в неофіційних джерелах наводяться різні оцінки площ угідь, що контролюються іноземними інвесторами. Наприклад, за даними європейської мережі громадських організацій "Access to land", може йтися про 1–4 млн га сільськогосподарських угідь¹.

У Болгарії офіційна інформація про площі земель у власності іноземців також недоступна. Проте на рівні Комітету Європарламенту з питань сільськогосподарства і сільського розвитку стверджувалося, що вже у перші роки після приєднання Болгарії до ЄС ряд посередників (фінансових груп та інвестиційних фондів) контролювали у цій країні десятки тисяч гектарів сільськогосподарських угідь кожен [11]. Експансії іноземних інвесторів сільськогосподарські землі в Болгарії продовжували зазнавати і в наступні роки.

В Угорщині офіційні дані свідчать про незначні масштаби переходу контролю за землями до іноземців. Але офіційні дані не враховують площі земель, придбаних іноземцями шляхом укладання так званих "кишенькових контрактів", метою яких є обхід юридичних обмежень для іноземців на здійснення земельних трансакцій. Через такі угоди юридичні та фізичні особи з Австрії, Німеччини, Нідерландів, Данії та Великої Британії ще до 2008 р. набули у власність в Угорщині близько 400 тис. га угідь, а у 2013 р. площа контрольованих іноземцями угідь досягла 1 млн га [11].

За офіційними даними, у Польщі станом на кінець 2015 р. у власності іноземців перебувало трохи більше 50 тис. га. Протягом 2010–2014 рр. компе-

¹ За даними європейської мережі "Access to land" (<http://www.accesstoland.eu/Background-72>).

тентні державні органи видавали іноземцям дозволи на придбання приблизно 500–800 га сільськогосподарських угідь щорічно [13]. Проте вважається, що реальні обсяги набуття іноземцями контролю за сільськогосподарськими угіддями були значно більшими. Навіть під час дії прямих обмежень у перехідний період після приєднання до ЄС під контроль іноземних інвесторів перейшли близько 200 тис. га сільськогосподарських угідь тільки в межах Західного Помор'я [11]. Це відбувалося шляхом залучення фіктивних покупців, фермерів із польським громадянством, які відповідали формальним вимогам для придбання земель у власність. Після купівлі такі посередники передавали угіддя під контроль іноземців через угоди оренди.

Навіть за умов значних обмежень щодо набуття у власність сільськогосподарських угідь іноземцями процеси переходу під їхній контроль десятків тисяч гектарів у перші ж роки після приєднання до ЄС мали місце і в Чехії, Словаччині, Литві, Латвії.

Юридичні особи з ЄС активно інвестують для набуття контролю за сільськогосподарськими угіддями і за межами Євросоюзу. Компанії з держав ЄС є інвесторами і на українському земельному ринку – на них припадає 21 угода із земельними ділянками загальною площею понад 1,8 млн га (з 35 зареєстрованих в Україні до 2017 р., дані про які є в базі даних Land Matrix).

Суб'єктами захоплення сільськогосподарських угідь у ЄС є іноземні та вітчизняні структури, державні та недержавні інституції, фізичні та юридичні особи. Відповідно різними є їхні мотиви і заплановані напрями майбутнього використання угідь: агробізнес, енергетика, видобуток корисних копалин, туризм, спекулятивні інвестиції в нерухомість.

Оскільки сільськогосподарські угіддя перетворилися на комерційний актив, з'явилися і нові, нетрадиційні для сільського господарства категорії інвесторів – трейдери, інвестиційні, пенсійні та страхові фонди, приватні акціонерні товариства, банківські групи. Вони інвестують у аграрний сектор для диверсифікації ризиків, вкладаючи кошти в різних країнах через свої дочірні структури та компанії. Механізм набуття контролю за сільськогосподарськими угіддями розробляється під конкретне законодавство та чинні обмеження і, як правило, передбачає придбання земель резидентами із подальшим їх здаванням в оренду зарубіжним компаніям. Активно працюють на ринках держав ЄС (Болгарії, Румунії, Угорщини) і посередники з отримання офіційних дозволів або реалізації неформальних механізмів набуття контролю за сільськогосподарськими угіддями. Посередники часто не мають реальних довгострокових планів господарювання на землях, що купуються, і, нерідко ігноруючи інтереси місцевих громад, передають отримані права на сільськогосподарські землі зарубіжним партнерам [7]. Система державного регулювання у згаданих державах виявилася неефективною у реагуванні на такі виклики і попередженні захоплення сільськогосподарських угідь.

Чинники захоплення та концентрації сільськогосподарських земель у ЄС

Чинники прискореної концентрації та новітнього захоплення земель сільськогосподарського призначення в ЄС мають різну природу. Це і значна цінова диференціація на ринку землі, і зростання інвестиційної привабливості

сільськогосподарських земель як спекулятивного активу, і деякі неоднозначні наслідки здійснених у нових державах ЄС приватизації та консолідації земель, і вплив видів секторальної політики ЄС (аграрної, продовольчої, енергетичної, фінансової, інвестиційної, торговельної).

Основним стимулом придбання іноземними інвесторами земель сільськогосподарського призначення у державах, що приєдналися до ЄС у 2004 р. і 2007 р., була значна різниця у цінах на землю порівняно зі "старими" державами – членами Євросоюзу. Якщо в Литві, Болгарії, Румунії, Словаччині ціни за сільськогосподарські землі у 2005 р. перебували на рівні 500–1000 євро за гектар, Чеській Республіці, Польщі, Латвії – 1600–2200 євро за гектар, то у "старих" державах – членах ЄС середні ціни становили 3300 євро у Швеції та 4700 у Франції, у Фінляндії середній рівень цін досягав 5000, Німеччині – 9000, Іспанії – 10000, Великій Британії – 13000, Люксембурзі – 15000, Ірландії – 16000, Данії – 19000, Бельгії – 22000, Нідерландах – 30000 і більше євро за гектар.

Процеси приватизації та реституції землі у деяких державах Центральної, Південної та Східної Європи ще перед приєднанням до ЄС створили значний прошарок нових власників, які самостійно не обробляли отримані землі. Ці угіддя стали об'єктом консолідації через відповідні програми. На базі цих угідь відбулося формування великих корпоративних підприємств, що створило умови для поляризації аграрного сектора, стимулювало концентрацію та, у деяких випадках, захоплення земель (у Болгарії, Угорщині, Румунії та інших країнах) новими землекористувачами з доступом до фінансових або адміністративних ресурсів. Нові потужні аграрні структури мали конкурентні переваги над невеликими фермерськими господарствами.

У "старих" державах – членах ЄС стимулом у захопленні сільськогосподарських угідь нетрадиційними для сільського господарства інвесторами часто є спекулятивний інтерес – можливість зміни цільового призначення угідь для підвищення ціни землі. У Франції у такий спосіб щорічно вилучалося із сільського господарства понад 60 тис. га угідь; цей процес отримав назву "деаграризація землі" [7]. Високий попит несільськогосподарських інвесторів на сільськогосподарські землі зумовив сильний тиск на невеликих фермерів, створив нездоланні труднощі для розширення існуючих та заснування нових фермерських господарств сімейного типу.

Особливості реалізації та застосування інструментів САП ЄС значною мірою зумовили та стимулювали процеси концентрації та захоплення сільськогосподарських угідь. Багато інструментів САП впливають на систему аграрного землекористування, визначаючи її характеристики та особливості доступу до земельних угідь, контролю за їх використанням тощо. Чинником, що значно прискорив процеси концентрації та захоплення сільськогосподарських угідь, стало надання землекористувачам та виробникам преференцій: субсидій (прямих виплат) та цінової підтримки.

У рамках САП у 2007–2014 рр. було передбачено право на отримання виплат за наявності земель сільськогосподарського призначення у господарств навіть без здійснення ними виробничої діяльності. Це заохочувало землекористувачів та інвесторів набувати землі у власність або користування для отримання субсидій, тобто стимулювало концентрацію земель і подальшу

концентрацію виплат. Кількість великих спеціалізованих господарств зростала, при цьому загальна кількість сільськогосподарських підприємств зменшувалася за рахунок припинення діяльності малих фермерських господарств.

Розподіл субсидій як між окремими землекористувачами, так і між державами ЄС – дуже нерівномірний. За даними Eurostat, у 2015 р. бенефіціари зі "старих" держав – членів (ЄС-15) становили 56,8% від загальної кількості отримувачів прямих платежів у ЄС, проте вони отримали 78,6% обсягу виплат. Невелика кількість найбільших землекористувачів отримала непропорційно велику частку платежів: бенефіціари, що кількісно становили менше 0,5% від їх загальної кількості в ЄС, отримали понад 17% платежів, але в нових державах-членах диспропорція була сильнішою. Наприклад, у Румунії великі бенефіціари становили 0,15% у загальній кількості і отримали 23% від національного обсягу виплат, у Болгарії 1,3% бенефіціарів отримали 42,5% усіх виплат, у Чехії 6,8% бенефіціарів отримали 73% виплат, а у Словаччині 6% бенефіціарів отримали 78% виплат².

Унаслідок концентрації продовольчих ринків та трансформації агропродовольчих ланцюгів зменшилась частка невеликих виробників сільськогосподарської продукції у доданій вартості, знизилась їхні доходи. Це послабило можливості невеликих фермерських господарств до розширеного відтворення, участі у ринку землі для нарощення обсягів виробництва. Водночас посилилась вразливість таких господарств до захоплення земель великими інвесторами.

Стимулювання виробництва біопалива та підвищення прибутковості енергетичних культур також призвели до зростання привабливості сільськогосподарських угідь як об'єкта для інвестування (у тому числі – серед нетрадиційних для сільського господарства інвесторів), зміни структури посівних площ, зростання цін та орендної плати за землю. Зміна ринкової кон'юнктури на користь енергетичних культур стала новим викликом для невеликих фермерських господарств сімейного типу, які традиційно спеціалізувалися на продовольчих культурах.

Крім аграрної, продовольчої та енергетичної, інші види секторальної політики ЄС – фінансова, інвестиційна, торговельна – також сприяли концентрації сільськогосподарських угідь через посилення вразливості сільських територій до захоплення земель.

Наслідки концентрації та захоплення угідь у ЄС

Концентрація та захоплення сільськогосподарських угідь у ЄС призводить до ряду негативних соціально-економічних та екологічних наслідків. По-перше, посилення та збільшення частки корпоративного сектора у сільському господарстві відбувається внаслідок неконкурентного витіснення невеликих фермерських господарств сімейного типу, які є основою європейського аграрного устрою. Значна кількість фермерських господарств припинили діяльність або близькі до цього, одночасно формуються нездоланні перешкоди входженню в галузь нових молодих фермерів. По-друге, зміна організаційної структури та індустріалізація сільського господарства супроводжуються

² Великі бенефіціари-землекористувачі, кожен з яких отримав у 2015 р. від 100 тис. євро виплат і більше.

поглибленням спеціалізації на інвестиційно привабливих для корпоративного сектора виробничих напрямках та занепадом ряду традиційних для невеликих господарств продовольчих спеціалізацій, що негативно позначається на продовольчому суверенітеті та безпеці ЄС. По-третє, зростає безробіття у сільській місцевості. По-четверте, має місце негативний вплив на довкілля, деградують сільськогосподарські угіддя та знижується родючість ґрунтів.

Попит великих інвесторів зумовлює зростання цін на землю і для малих фермерів, які не можуть конкурувати з великими покупцями, оренда землі стає безальтернативним інструментом доступу до земельних ресурсів для розширення існуючого або заснування нового фермерського господарства.

Оскільки посилюється роль капіталу у забезпеченні доступу до земельних ресурсів, великі корпоративні господарства індустріального типу або неаграрні інвестори мають конкурентні переваги над невеликими фермерськими господарствами та витісняють останні з ринків. Запобіжники у вигляді правових гарантій пріоритетного доступу до земельних ресурсів для місцевих фізичних осіб із відповідною освітою та досвідом у галузі не завжди спрацьовують, а великі інвестори знаходять механізми (не завжди прозорі) набуття контролю за сільськогосподарськими угіддями. Особливо активізуються такі процеси після лібералізації земельних ринків в економіках із порівняно низькими цінами на землю, і навіть за умови дії формальних обмежень для іноземних, корпоративних або нетрадиційних для галузі інвесторів. Зростання економічного тиску на господарства сімейного типу і виключення їх з участі у ринковому перерозподілі сільськогосподарських земель, вихід фермерів на пенсію і перешкоди для створення нових фермерських господарств призводять до стрімкого зменшення кількості невеликих фермерських господарств і концентрації угідь за рахунок малих фермерів.

Як і у випадку із ринком землі, зростання ролі великих сільськогосподарських виробників на ринку продовольства призводить до зміни цінової кон'юнктури та зниження конкурентоспроможності та прибутковості невеликих фермерських господарств. Послаблення фермерського укладу, погіршення доступу до земельних ресурсів, зниження частки сімейних фермерських господарств у землекористуванні негативно впливають на життєздатність сільських територій.

Інвестори, метою яких є земельні спекуляції, стимулюють переведення сільськогосподарських угідь у несільськогосподарські землі, ціни на які є вищими. Ті ж великі оператори земельного ринку, які набувають контроль за землями для сільськогосподарської діяльності, змінюють виробничу спеціалізацію на користь індустріальних, технічних, енергетичних, кормових культур або культур із широким спектром використання, що призводить до зменшення частки продовольчих культур та обсягів органічного землеробства. Внаслідок зростання привабливості індустріальних та енергетичних культур і зміни традиційних для невеликих господарств напрямів спеціалізації, такі фермери дедалі активніше залучають найману робочу силу, втрачаючи риси сімейних ферм.

Сучасні тенденції концентрації сільськогосподарських угідь свідчать про посилення залежності від великих корпоративних підприємств. Зростання

ролі корпоративних підприємств та великих господарств індустріального типу за рахунок невеликих сімейних фермерських господарств супроводжується зниженням зайнятості сільського населення, посиленням монокультуризації та зменшенням диверсифікації сільськогосподарського виробництва, деградацією місцевих продовольчих ринків, посиленням розриву між виробниками та споживачами продовольства в ЄС.

Корпоратизація аграрного сектора в деяких європейських країнах вже стає незворотною і посилює ряд суспільних ризиків і загроз. Великі корпоративні підприємства більш чутливі до економічних і фінансових криз, залежні від ринкової кон'юнктури. Порівняно з невеликими фермерськими господарствами вони виробляють вужчий асортимент продукції, меншим чином впливають на вирішення проблеми сільської зайнятості.

Сімейні фермерські господарства забезпечують виробництво різноманітних та якісних продуктів харчування, сприяють забезпеченню продовольчої безпеки та суверенітету. У невеликих фермерів тісніший зв'язок із сільськими громадами, місцевими ринками ресурсів та продовольства, і це сприяє розвитку місцевої економіки. Невеликі господарства сімейного типу менш вразливі до наслідків глобальних економічних криз, екологічно орієтованіші, більше відповідають критеріям сталого розвитку. Дані Eurostat свідчать, що частка великих господарств в агровиробництві ЄС є приблизно удвічі нижчою за частку сільськогосподарських угідь у користуванні.

Значний рівень капіталізації сільського господарства та використання сільськогосподарських земель як застави призвели до того, що значну площу угідь контролюють фінансові установи, а подальше зростання обсягів боргових зобов'язань агропідприємств підвищує ймовірність збільшення пропозиції сільськогосподарських земель для продажу.

Аграрному виробництву індустріального типу властиві інтенсивні системи виробництва, використання агрохімікатів, звуження агроспеціалізації, що часто важко поєднати із забезпеченням належної зайнятості сільського населення місцевих громад, безпечністю вироблених продуктів харчування, дотриманням екологічних принципів сільського господарства, підтриманням природного біорізноманіття та місцевих екосистем.

Висновки

Концентрація та захоплення сільськогосподарських земель часто є взаємопов'язаними процесами. Але якщо концентрація аграрного землекористування традиційно розглядається як глобальний процес, то захоплення земель донедавна пов'язувалося виключно з країнами, що розвиваються. Проте захоплення сільськогосподарських земель як процес їх виключення з числа чинників місцевого та сільського розвитку, вилучення із сільського господарства, навіть незважаючи на існуючі правові запобіжники, відбувається і в багатьох державах – членах ЄС.

Законодавство багатьох держав ЄС є недосконалим у частині недопущення негативних наслідків концентрації та захоплення сільськогосподарських угідь, обсяги та просторове поширення яких поки обмежені, але збільшуються. Традиційні інструменти регулювання ринкового руху землі у багатьох випадках виявилися неспроможними гарантувати задекларовану в ЄС пріоритет-

ність невеликих фермерських господарств сімейного типу. Значною мірою – внаслідок конфлікту різних інструментів видів європейської секторальної політики.

Процеси захоплення угідь у ЄС відбуваються нерівномірно – більшість випадків спостерігається у державах, що приєдналися під час останніх хвиль розширення спільноти. Непрозорість укладання великих земельних угод свідчить про вплив "позаконотомічних" сил. У захопленні бере участь значна кількість сторін, зокрема інвесторів на кшталт банківських груп, пенсійних та страхових фондів, які посилюють контроль за земельними ресурсами, не дотримуючись принципів відповідального інвестування. Захоплення угідь у ЄС зумовлює у довгостроковій перспективі подальшу концентрацію земель, що є предметом значного занепокоєння громадськості та політиків.

Є багато передумов та чинників концентрації та захоплення земель у ЄС: значна диференціація цін на землю, можливість земельних спекуляцій та зміни цільового призначення сільськогосподарських угідь; попереднє недосконале здійснення приватизації та консолідації землі; суперечності аграрної, продовольчої, енергетичної торговельної, фінансової та інвестиційної європейської політики. У нових державах – членах ЄС основним стимулом для придбання земель є нижчий рівень ринкових цін, можливості спекуляції та зміни цільового призначення. Реалізація земельної реформи в постсоціалістичних країнах викликала дуалізацію аграрних структур та активізувала захоплення сільськогосподарських угідь.

Прискорення концентрації земель у ЄС збіглося із концентрацією переваг від отримання субсидій у рамках САП незначною кількістю великих господарств. Концентрація капіталів і концентрація ресурсокористування стали взаємообумовленими процесами.

Значна пропозиція продовольчих товарів на ринку призвела до зниження цін і зменшення доходів малих фермерів, що посилює їх вразливість до захоплення земель. Стимулювали захоплення сільськогосподарських земель інвесторами енергетична політика ЄС, що заохочує залучення інвестицій для розширення площ під посівами енергетичних культур через придбання додаткових угідь, та інші види секторальної політики.

Концентрація та захоплення угідь у ЄС призвели до ряду негативних наслідків. Укладання великих земельних угод, монополізація контролю і розподілу ресурсами стали чинниками послаблення життєздатності агросектора та сільських територій. Унаслідок захоплення угідь припиняють діяльність невеликі господарства сімейного типу, створюються перешкоди появі та розвитку молодих фермерів. Модель сімейного господарювання заміщується моделлю з домінуванням великих корпоративних підприємств, що може негативно вплинути на продовольчу безпеку.

Недосконалість, суперечності САП та інших видів секторальної політики ЄС призвели до концентрації аграрного землекористування на всій території спільноти, структурних змін у використанні сільськогосподарських угідь та посилення великих спеціалізованих агропідприємств на тлі різкого зменшення кількості невеликих фермерських господарств. Підвищення інвестиційної привабливості сільськогосподарських земель уже стало причиною виникнен-

ня в ЄС агрохолдингів за участю міжнародного капіталу. Великі розміри цих структур є нетиповими для європейського сільського господарства. Діяльність агрохолдингів призводить до деградації земель та природного середовища через заміщення моделі диверсифікованого сімейного господарства на основі сталої сільськогосподарської практики на аграрну систему індустріального типу, яка значною мірою залежить від виробництва монокультур та інтенсивного використання засобів хімізації.

Тенденції посилення концентрації аграрного землекористування і заміщення невеликих сімейних фермерських господарств великими корпоративними агропідприємствами загрожують засадам європейського аграрного устрою, європейським моделям сімейного господарювання, сталого та мультифункціонального сільського господарства. Різноманітність чинників концентрації та захоплення сільськогосподарських угідь у ЄС зумовлює необхідність комплексного, але диференційованого підходу для виваженої протидії таким процесам.

Список використаних джерел

1. Deininger K., Byerlee D., Lindsay J., Norton A., Selod H., Stickler M. Rising Global Interest in Farmland: Can it Yield Sustainable and Equitable Benefits? Agriculture and Rural Development. Washington: World Bank, 2011. doi: <https://doi.org/10.1596/978-0-8213-8591-3>
2. Braun J., Meinzen-Dick R. Land Grabbing' by Foreign Investors in Developing Countries: Risks and Opportunities. Policy Brief 13. – Washington: International Food Policy Research Institute, 2009. URL: http://www.landcoalition.org/sites/default/files/documents/resources/ifpri_land_grabbing_apr_09-2.pdf
3. Voluntary Guidelines on the Responsible Governance of Tenure of Land, Fisheries and Forests of the Committee on World Food Security. – Rome: FAO, 2012. URL: <http://www.fao.org/docrep/016/i2801e/i2801e.pdf>
4. Cotula L. Addressing the Human Rights Impacts of 'Land Grabbing'. – Brussels: European Parliament, 2014. URL: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2014/534984/EXPO_STU\(2014\)534984_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2014/534984/EXPO_STU(2014)534984_EN.pdf)
5. Farming Money. How European banks and private finance profit from food speculation and land grabs. Brussels: Friends of the Earth Europe, 2012. URL: http://www.foeeurope.org/sites/default/files/publications/farming_money_foee_jan2012.pdf
6. Friends of the Earth Europe et al. Hidden Impacts: How Europe's resource overconsumption promotes global land conflicts. Vienna: Global 2000, 2013. URL: https://www.foeeurope.org/sites/default/files/publications/foee_report_-_hidden_impacts_-_070313.pdf
7. Land concentration, land grabbing and people's struggles in Europe. Amsterdam: Transnational Institute, 2013. URL: http://www.fian.be/IMG/pdf/2013_06_Land_in_Europe-jun2013_final.pdf
8. Baker-Smith K., Miklos-Attila S.B. What is Land Grabbing? A critical review of existing definitions. Romania: Eco Ruralis, 2016. URL: https://drive.google.com/file/d/0B_x-9XeYoYkWSDh3dGk3SVh2cDg/view
9. Opinion of the European Economic and Social Committee on Land Grabbing – a warning for Europe and a threat to family farming. Brussels: European Economic and Social Committee, 2015. URL: <http://www.eesc.europa.eu/en/our-work/opinions-information-reports/opinions/land-grabbing-europefamily-farming>
10. Hearing of the Petition 0187/2015 Preserving and managing land as our common wealth before the Committee on Petitions of the European Parliament 13 July 2016. Brussels: European Parliament, 2016. URL: http://www.eurovia.org/wp-content/uploads/2016/07/Petition_Hearing_Statement_Wartenaar_f2.pdf
11. Extent of Farmland Grabbing in the EU Study by the European Parliament's Committee on Agriculture and Rural Development. Brussels: European Parliament, 2015. URL: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/540369/IPOL_STU\(2015\)540369_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/540369/IPOL_STU(2015)540369_EN.pdf)
12. Report on the state of play of farmland concentration in the EU: how to facilitate the access to land for farmers 2016/2141(INI). Brussels: European Parliament, 2016. URL: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A8-2017-0119+0+DOC+XML+V0//EN #title4>

13. Sikorska A. (red.) Rynek ziemi rolniczej. Stan i perspektywy. Warszawa: IERiGŻ-PIB, 2016.
URL: <https://www.ierigz.waw.pl/publikacje/analizy-rynkowe/rynek-ziemi-rolniczej/20595,2,3,0,nr-19-2016-rynek-ziemi-rolniczej.html>

Надійшла до редакції 18.12.2017 р.

Бородина Е.Н., чл.-корр. НАН України, професор
заведуюча відділом економіки і політики аграрних трансформацій
Яровий В.Д., канд. екон. наук, старший науковий співробітник
Михайленко О.В., канд. екон. наук, старший науковий співробітник
Інститут економіки і прогнозування НАН України

КОНЦЕНТРАЦИЯ И ЗАХВАТ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ЗЕМЕЛЬ В ЕС: ВЫЗОВЫ СОВРЕМЕННОСТИ

Исследованы особенности концентрации аграрного землепользования в ЕС и выделены тенденции, которые дают основания утверждать о распространении процессов захвата сельскохозяйственных угодий в странах Евросоюза. Рассмотрены факторы, способствующие ускорению концентрации и стимулирующие захват земель сельскохозяйственного назначения. Проанализированы последствия этого процесса, определены будущие риски концентрации и захвата сельскохозяйственных земель.

Ключевые слова: концентрация аграрного землепользования, захват сельскохозяйственных угодий, Единая аграрная политика ЕС, семейные фермерские хозяйства, корпоратизация сельского хозяйства.

O.Borodina, Doctor of Economics, Professor,
Head of Department of Economy and Policy of Agrarian Transformations
V.Yaroviy, PhD in Economics, Senior Researcher,
O.Mykhailenko, PhD in Economics, Senior Researcher,
Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine

AGRICULTURAL LAND CONCENTRATION AND LAND GRABBING IN THE EU: MODERN CHALLENGES

This paper provides an analysis of the trends in agricultural land use and land concentration in the EU. Land grabbing, a new emerging trend in the EU, is in the focus. The authors argue there is an exclusion of agricultural lands from local and rural development, and from agriculture, while agrarian investments fail to meet the principles for responsible investments.

The paper aims to examine and summarize the factors that drive agricultural land concentration and grabbing in the EU, and define the extent of these processes and their consequences.

The authors show that the European and national legislations fail in preventing negative consequences of agricultural land concentration and grabbing, and in ensuring the priority of family farms as a basis of the EU agrarian system. The analysis focuses on such drivers of these processes as significant difference in land prices, speculations, emerging and strengthening corporate sector in the agriculture, imperfection of the EU sectoral policies and conflicts between them and between their instruments.

The analysis confirms that increasing number of large-scale land contracts, monopolizing control over agricultural lands, and structural changes in land use decrease the viability of both agricultural sector and rural areas. The land grabbing leads to replacing the family farming model with industrial farming and large corporate enterprises usually established with participation of international capital. The above mentioned phenomena threaten the European agrarian system, sustainable and multifunctional agriculture, food security, and environment.

The authors prove the necessity of an integrated and differentiated approach to deal with agricultural land concentration and grabbing due to the variable nature of the underlying factors.

Key words: agricultural land concentration, agricultural land grabbing, EU common agricultural policy, family farms, corporatization of agriculture.

References

1. Deininger, K.; Byerlee, Derek; Lindsay, Jonathan; Norton, Andrew; Selod, Harris; Stickler, Mercedes. (2011). *Rising Global Interest in Farmland: Can it Yield Sustainable and Equitable Benefits?* Washington, DC: World Bank. doi: <https://doi.org/10.1596/978-0-8213-8591-3>
2. Braun, J. von, and Meinzen-Dick, R. (2009). *Land Grabbing' by Foreign Investors in Developing Countries: Risks and Opportunities*. Washington, DC: International Food Policy Research Institute. Retrieved from http://www.landcoalition.org/sites/default/files/documents/resources/ifpri_land_grabbing_apr_09-2.pdf
3. Food and Agriculture Organization of the United Nations (2012). *Voluntary Guidelines on the Responsible Governance of Tenure of Land, Fisheries and Forests of the Committee on World Food Security*. Rome: FAO. Retrieved from <http://www.fao.org/docrep/016/i2801e/i2801e.pdf>
4. Cotula, L. (2014). *Addressing the Human Rights Impacts of 'Land Grabbing': Study for the European Parliament (EXPO/B/DROI/2014/06, PE 534.984)*. Brussels: European Parliament. Retrieved from [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2014/534984/EXPO_STU\(2014\)534984_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2014/534984/EXPO_STU(2014)534984_EN.pdf)
5. Friends of the Earth Europe (2012). *Farming Money. How European banks and private finance profit from food speculation and land grabs*. Brussels: Friends of the Earth Europe. Retrieved from http://www.foeeurope.org/sites/default/files/publications/farming_money_foee_jan2012.pdf
6. Friends of the Earth Europe et al. (2013). *Hidden Impacts: How Europe's resource overconsumption promotes global land conflicts*. Vienna: Global 2000. Retrieved from https://www.foeeurope.org/sites/default/files/publications/foee_report_-_hidden_impacts_-_070313.pdf
7. Jennifer, F., and Borrás, Saturnino, M., Borrás, Jr. (Eds.). (2013). *Land concentration, land grabbing and people's struggles in Europe*. Amsterdam: Transnational Institute. Retrieved from http://www.fian.be/IMG/pdf/2013_06_Land_in_Europe-jun2013_final.pdf
8. Baker-Smith, K., and Szocs-Boruss, M.A. (2016). *What is Land Grabbing? A critical review of existing definitions*. Romania: Eco Ruralis. Retrieved from https://drive.google.com/file/d/0B_x-9XeYoYkWSDh3dGk3SVh2cDg/view
9. European Economic and Social Committee (2015). *Opinion of the European Economic and Social Committee on Land Grabbing – a warning for Europe and a threat to family farming*. Brussels: EESC. Retrieved from <http://www.eesc.europa.eu/en/our-work/opinions-information-reports/opinions/land-grabbing-europefamily-farming>
10. Committee on Petitions of the European Parliament (2016). *Hearing of the Petition 0187/2015 Preserving and managing land as our common wealth*. Brussels: European Parliament. Retrieved from http://www.eurovia.org/wp-content/uploads/2016/07/Petition_Hearing_Statement_Wartenaal_f2.pdf
11. Kay, S., Peuch, J., Franco, J. (2015). *Extent of Farmland Grabbing in the EU: Study by the European Parliament's Committee on Agriculture and Rural Development*. Brussels: European Parliament. Retrieved from [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/540369/IPOL_STU\(2015\)540369_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/540369/IPOL_STU(2015)540369_EN.pdf)
12. European Parliament's Committee on Agriculture and Rural Development (2017). *Report on the state of play of farmland concentration in the EU: how to facilitate the access to land for farmers (2016/2141(INI))*. Brussels: European Parliament. Retrieved from <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A8-2017-0119+0+DOC+XML+V0//EN#title4>
13. Sikorska, A. (Ed.). (2016). *Agricultural land market. State and prospects*. Warsaw: IERiGŻ-PIB. Retrieved from <https://www.ierigz.waw.pl/publikacje/analizy-rynkowe/rynek-ziemi-rolniczej/20595,2,3,0,nr-19-2016-rynek-ziemi-rolniczej.html> [in Polish].